

АБУ НАСР ФОРОБИЙ ИЛМИЙ-МАЪРИФИЙ МЕРОСИННИГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Одина Ўралова, Жиззах давлат педагогика институти Умумий
педагогика кафедраси катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада машҳур аллома, файласуф олим Абу Наср Форобийнинг Шарқ фалсафий тафаккури ривожига, илм-фан тараққиётига қўшган ҳиссаси мавжуд манбалар асосида таҳлилга тортилади. Мутафаккир илмий-маърифий меросининг асосий йўналишлари таснифланади. Ахлоқий-таълимий қарашларининг етакчи тамойиллари ва амалий аҳамияти ёритиб берилади.

Калит сўзлар: ижтимоий-фалсафий, илм, ақл, билиш, комиллик, фозил жамият, фалсафа, илоҳиёт, сезги, тафаккур

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ НАСЛЕДИЯ АБУ НАСР ФАРОБИ

АННОТАЦИЯ

В статье на основе имеющихся источников анализируется вклад известного ученого и философа Абу Насра Фароби в развитие восточной философской мысли и развитие науки. Классифицированы основные направления научно-педагогического наследия мыслителя. Выделены руководящие принципы и практическое значение этико-образовательных взглядов.

Ключевые слова: социально-философский, наука, интеллект, знание, совершенство, дворянское общество, философия, теология, интуиция, мышление.

THE MAIN DIRECTION OF ABU NASR FAROBIY SCIENTIFIC ENLIGHTENMENT HERITAGE

ABSTRACT

Based on available sources, the article analyzes the contribution of the famous scientist and philosopher Abu Nasr Farobi to the development of Eastern philosophical thought and the development of science. The main directions of the scientific and pedagogical heritage of the thinker are classified. Highlighted the guiding principles and practical value of ethical and educational views.

Key words: socio-philosophical, science, intellect, knowledge, perfection, noble society, philosophy, theology, intuition, thinking.

Шарқ маданияти ўзининг ўлмас асрий ютуқлари билан бутун инсониятни маънавий-маърифий баҳраманд этиб келмоқда. Хусусан, буюк алломалар, мутафаккирларнинг илм-фан, таълим-тарбия соҳасидаги илғор ғоялари ва кашфиётлари бугунги тараққиётнинг тамал тошидир. Жумладан, бу борада Абу наср Форобий сиймоси алоҳида мавқега эга.

Форобий ўзининг кўп қиррали ижоди билан инсон билимлари ривожига улкан ҳисса қўшди, жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирди. Унинг асарлари ҳозирга қадар жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида ўрганилмоқда ва таржима этиб келинмоқда. Форобий ҳақида турли тилларда кўплаб асарлар яратилган, унинг рисолалари кўп тилларда эълон қилинган.

Сўнги вақтларга келиб, Форобийнинг бой мероси янада кенг ўрганилмоқда. Мамлакатимизда унинг айрим асарлари рус, ўзбек, қозок тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Унинг ижоди ҳақида Москва, Ўзбекистон, Қозоғистон олимларининг монографиялари, рисолалари, мақолалари нашр этилган. Шунингдек, Озарбайжон, Тожикистон, Туркманистон ва бошқа республикаларда ҳам муайян ишлар олиб борилмоқда. Шу маънода, биз ҳам ўз тадқиқотимизда Форобийнинг ақлоқий-таълимий қарашларини тадқиқ этмоқдамиз.

Маълумки, Форобий иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаёт катта воқеаларга, тезкор ўсиш-ўзгаришларга бой бўлган илк ўрта аср даврида яшаб, кенг кўламли илмий-ижодий фаолият олиб борган. Тарихий манбаларда кузатиладики, бу даврда Яқин Шарқда феодал муносабатлар ривожланиб, ишлаб чиқариш кучлари ўсади, хунармандчилик, шаҳар ҳаёти юксалади, қишлоқ хўжалиги тизимлари, йирик меъморий иншоотлар барпо этилади, янги шаҳарлар вужудга келиб, жамиятнинг ижтимоий-маданий тараққиётида уларнинг роли ошади, халифаликнинг турли ҳудудлари ўртасида, шунингдек, Ҳиндистон, Византия, Хитой, Африка, Ўрта Ер денгизи қирғоғи шаҳарлари билан ташқи савдо алоқалари кучаяди.

Форобий асарларида, унинг ижтимоий-фалсафий ғояларида ўша даврнинг туб зиддиятлари, унинг ютуқлари ва камчиликлари чекланганлиги, ижобий ва салбий томонлари акс этган. Ўз даврининг буюк мутафаккири, комусий олим, файласуф Абу Наср Форобий шарқ фалсафий, ахлоқий-таълимий мактабининг шаклланишига улкан ҳисса қўшди ва унинг муҳим масалалари ҳамда асосий йуналишларини белгилаб берди.

Форобийнинг ўрта аср илғор фикри тараққиётидаги ўрни ва ролини таърифлаганда, аввало, унинг қадимги юнон олимлари асарларини таржима қилганлигини ва уларга ёзган шарҳларининг аҳамиятини кўрсатиб ўтиш лозим. Форобий эллин донишмандлигининг чуқур билимдони эди. У Платон, Аристотель, Эпикур, Зегюн, Александр Афродизий, Евклид, Птоломей, Порфирий асарларига шарҳлар ёзган, турли-туман қадимги фалсафий мактаблар-эпикурчилар, стоиклар, пифагорчилар, киниклар мактабларини яхши билган (“Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш лозим” деган рисоласида). У қадимги Юнонистон, аввало, Аристотель натурофилософик ғояларининг изчил давомчиси ва тарғиботчиси бўлиб, Аристотелнинг барча машҳур асарларига шарҳлар ёзди[1].

Форобийнинг бу фаолияти фақат маърифатчилик мақсадларини кўзлаб қолмасдан, балки табиий-илмий ва соф фалсафий билимларнинг шаклланишига ҳам хизмат қилади. Шарқда бу даврда Аристотель жамиятининг илғор кишилари сифатида беқиёс обрўга эга эди. У маърифат учун курашувчи, ғоявий устоз ҳисобланарди. Аристотелнинг илмий қарашларини, юнон донишмандлигини чуқур билганлиги, комусий ақли ва

илм-фан тараққиётига катта ҳисса қўшганлиги учун Форобий “ал-Муаллим ас-соний” – “Иккинчи муаллим”, “Шарқ Аристотели” деган унвон олди.

Манбалар таҳлилидан кўринадикки, Форобий ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг қарийб барча соҳаларида 160 дан ортиқ асар яратган. У турли билимларнинг назарий томонлари, фалсафий мазмуни билан кўпроқ қизиққанлиги учун унинг асарларини 2 гуруҳга ажратиш мумкин: 1) юнон файласуфлари, табиатшуносларининг илмий меросини изохлаш, тарғиб қилиш ва ўрганишга бағишланган асарлар; 2) фаннинг турли соҳаларига оид мавзулардаги асарлар.

Форобийнинг илмий-ижодий фаолиятида табиий-илмий фанлар ривожига қўшган ҳиссаси алоҳида босқични ташкил қилди. У ўзининг бу боардаги асосли қарашларини “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” асарида батафсил ёритиб беради. Китобда ўрта асрда маълум бўлган 30 дан ортиқ фаннинг таърифи, аҳамияти кўрсатиб берилади. Барча фанлар 5 гуруҳга ажратилади:

- 1) тил ҳақидаги илм (7 бўлим - грамматика, орфография, шеърят);
- 2) мантиқ ва унинг бўлаклари;
- 3) математика (арифметика, геометрия, оптика, астрономия, мусиқа, оғирликлар ҳақидаги илм, механика);
- 4) табиатшунослик ва метафизика (8 бўлим - башорат қилиш, тиббиёт, алкимё);
- 5) шаҳар ҳақидаги фанлар - сиёсий илм, фикҳ, калом (этика, педагогика).

Фанларнинг бу таснифи ўз даврида илмий билимларни маълум тизимга солишнинг мукамал шакли бўлиб, билимларнинг кейинги ривожига учун ниҳоятда мустаҳкам пойдевор вазифасини ўтайди.

Шу нарса диққатга сазоворки, Форобий табиий ва ижтимоий фанларни вазифасидан келиб чиқиб тўғри фарқлаган. Унинг талқинича, математика, табиатшунослик, метафизика фанлари инсон ақлини билимлар билан бойитиш учун хизмат қилса, грамматика, мантиқ, шеърят каби илмлар фанлардан тўғри фойдаланишни, билимларни бошқаларга тўғри тушунтириш, яъни ақлий тарбия учун хизмат қилган. Сиёсат, ахлоқ, таълим-тарбияга оид билимлар эса кишиларнинг жамоаларга бирлашувини, ижтимоий ҳаётга тегишли қоидаларни ўргатади.

Форобий инсоннинг амалий фаолияти учун табиий фанларнинг аҳамиятини яхши тушунади. Бундай фанларни у реал нарсалар ҳақидаги илмлар деб атайди. У юнон табиатшунослари Эвклид, Птолемей, Гален китобларига ёзган шарҳларида, ўзининг геометрияга доир китобида антик дунё, ўрта аср математик ғояларининг йирик билимдони сифатида майдонга чиқади, математиканинг бир қанча мураккаб категориялари ва мавҳум тушунчаларини илмий нуқтаи назардан ҳал этиш йўллари кидирди, хусусан, сон ҳақидаги эҳтимоллик назарияси тўғрисидаги ғояларни бойитади.

Форобийнинг фалсафий таълимоти моҳият-эътибори билан анъанавий илоҳиёт – каломдан тубдан фарқ қилиб, илмий ғоялар билан йўғрилгандир. Форобий фалсафасига кўра, олам ягона мавжудотдан иборат, ягона вужуд -

вужуди вожиб, яъни азалий вужуд - биринчи сабаб ҳамда вужуди мумкин - яратилган, келиб чиққан вужудлар натижаларидан иборатдир. Аллоҳ - азалий вужуд (вужуди вожиб) ҳамма нарсанинг ибтидоси, барча вужудлар - вужуди мумкин ундан аста-секинлик билан поғонама-поғона келиб чиқади, бунинг сўнги поғонаси моддадир. Унинг фикрича, табиат модданинг турли шакллари пайдо бўлиши, сабаб-оқибат муносабатлари асосида, муайян изчиллик ва зарурат бўйича кечадиган тадрижий жараён дир [2].

Борлиқнинг келиб чиқиши ҳақида Форобий таълимотида - мавжудот 4 унсур - тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топади; осмон жисмлари ҳам шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Моддий жисмларнинг ўзаро фарқ қилишига сабаб, уларнинг ибтидосидаги унсурларнинг турлича бўлишидир: олов – иссиқлик сабаби; сув – совуқлик, намлик тупроқ – каттиқлик сабаби. Форобий бутун мавжудотни сабаб ва оқибат муносабатлари билан боғланган 6 даража (сабаб)га бўлади: Аллоҳ (ас-сабаб ал- аввал), осмон жинслари (ас-сабаб ас-соний), ақл (ал-ақл ал-фаол), жон (ан-нафс), шакл (ас-сурат), материя (ал-модда). Булардан Аллоҳ – вужуди вожиб, яъни зарурий мавжудликдир, қолганлари эса – вужуди мумкин, яъни имконий мавжуд нарсалардир. Булар бир-бирлари билан сабабий боғланган.

Форобий учун дунё ғунча бўлиб, аста-секин ўзининг ранг-баранг томонларини ва битмас-туганмас бойликларини тобора кўпроқ намоён қилиб очила боради. Борлиқнинг бундай талқини табиий-илмий ғояларнинг янада ривожланиши учун кенг йўл очди. Абу Али ибн Сино ва ундан кейинги мутафаккирлар ўзларининг фалсафий қарашларида шу борлиқ тизими асосида иш олиб бордилар.

Илм, билиш ва ақл ҳақидаги таълимот Форобий асарларида изчил ва мукамал ишланган. Илм олиш масаласига у инсон моҳиятини тушунтириб беришнинг таркибий қисми сифатида қаради.

Форобий фикрича, инсоннинг билишини, руҳий қобилиятларини мия бошқаради, юрак эса барча аъзоларни ҳаёт учун зарур бўлган қон билан таъминловчи марказдир, барча руҳий “қувватлар”, жумладан билиш қобилияти муайян аъзога боғлиқ.

Форобий “Илм ва санъатнинг фазилатлари” рисоласида табиатни билишнинг чексизлигини, билим билмасликдан билишга, сабабиятни билишдан оқибатни билишга, сифатлардан акциденция (ал-ораз)дан субстанция – моҳият (жавҳар)га қараб боришини, илмнинг борган сари ортиб, чуқурлашиб боришини таъкидлайди.

Инсоннинг ибтидосида, аввало “озиклантирувчи қувват” пайдо бўлиб, унинг ёрдамида инсон овқатланади. Шундан сўнг “ташқи қувват”, яъни бевосита ташқи таъсир натижасида сезги органлари орқали вужудга келувчи “қувват”лар - 5 турлидир: тери- бадан сезгиси; таъм билиш сезгиси; хид билиш сезгиси; эшитиш сезгиси; кўриш сезгиси. Буларнинг ҳаммасини Форобий “ҳиссиёт қуввати” (“қувваи ҳиссийя”) деб атаб, ҳиссий билиш қисмлари сифатида қарайди. “Ички қувват”га эса олиб қолиш, хаёл (хотира, тасаввур), ҳис-туйғу, нутқ (фикрлаш) “қувват”лари киради. “Ички қувват”да Форобий ақлий билиш босқичини назарда тутди. Илмни эгаллаш шу қувватлар орқали амалга оширилади.

Форобий билиш жараёни ҳар 2 босқичга боғлиқлигини, ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга келмаслигини алоҳида таъкидлайди.

Форобий “Ақл маънолари ҳақида” рисоласида ақл масаласини чуқур талқин қилади. У ақл бир томондан, руҳий жараён, иккинчи томондан, ташқи таъсир - таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқтиради. Форобий фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват – руҳий куч билан боғлиқ.

Форобийнинг ақл, умуман билиш ҳақидаги таълимотида мантиқ (логика) илми муҳим ўрин тутди. “Мантиқ санъати кишига шундай қонунлар ҳақида маълумот берадики,- деб ёзган эди у, - бу қонунлар воситасида ақл чиниқади, инсон соғлом фикр юритишга ўрганади”. Форобий мантиқ илми билан грамматика ўртасидаги муштаракликни қайд этади: мантиқнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабидир. Грамматика одамлар нутқини тарбиялагани каби, мантиқ илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғрилаб туради.

Форобий логикаси мусулмон Шарқидаги сўнгги мантиққа оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди.

Форобийнинг билиш, мантиқ, ақл ҳақидаги фикрлари унинг инсон ҳақидаги таълимоти учун хизмат қилади, унга бўйсундирилгандир. Ақлга эга бўлиш, билимли, мантиқли бўлиш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принципларга, ахлоқий маданиятга эгалик билан яқунланиши керак.

Форобий ақлли инсон ҳақида гапириб бундай ёзади: “Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истеъдодга эга, ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зехн-идроққа эга бўлганларни ақлли деб бўлмайди, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим”.

Форобий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари – давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Форобий “Фозил шаҳар аҳолисининг маслағи” рисоласида жамият (“инсон жамоаси”)нинг келиб чиқиши ҳақида бундай ёзади: “Ҳар бир инсон табиатан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда, уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди”.

Форобий шаҳарни ижтимоий уюшишнинг етук шакли, инсоният камолотга эришишининг зарурий воситаси, деб ҳисоблайди. Бутун инсонларни ўзаро ҳамкорликка, халқларни тинчликка чақиради, дунёда ягона инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади. мутафаккир инсон кадр-

қимматини камситувчи жамиятга қарши чиқади. “Давлат арбобининг ҳикматлари” рисоласида эса у доимий урушлар ва босқинчиликка асосланувчи жамиятни адолатсиз, жоҳил жамият сифатида қоралайди.

Форобий ўзининг фозил жамоасида одамларни турли белгиларга қараб гуруҳларга бўлади. Кишиларнинг диний мазҳабига, миллатига, ирқига қараб эмас, балки табиий хусусиятларига, қобилиятларига, аввало ақлий иқтидорига ҳамда илмларни ўрганиш, ҳаётий тажриба тўплаш жараёнида орттирган билим ва кўникмаларига катта аҳамият беради. Итоаткорликка даъват этувчи таълимотларни кескин қоралайди.

Форобий “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола” асарларида ўзининг орзу қилган фозил жамиятини яна ҳам ёрқин тасвирлайди. “Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир,- деб ёзади у, - бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади”. Форобий давлатни етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари кайд этади.

Форобий жамият ўз ривожига етукликка томон интилиши, шунинг учун кураш олиб бориши ва ниҳоят фозил жамият, фозил шахар даражасига кўтарилиши ҳақида фикр юритади.

У шундай ёзади: “Фозил жамият ва фозил шахар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-хунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар... Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади”. Форобий бундай фозил жамоани бошқарувчи подшоҳ, раҳбарларга ҳам маълум талаблар қўяди. У халқ ҳақида доимо ғамхўрлик қилиши, бошқалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўя билиши зарур. Бундай жамоани идора этувчи ёки идора этувчилар гуруҳи ўзларида муҳим олти хислатни ифодалашлари керак, яъни адолатли, доно бўлиши, қонунларга риоя этиши ва қонунлар ярата олиши, келгусини олдиндан кўра билиши, бошқаларга ғамхўр бўлиши керак.

Форобийнинг фозил жамоа ҳақидаги таълимоти, унинг комил инсон ҳақидаги фикрлари билан узвий боғланиб кетади. Фозил жамоада комил инсон хислатлари вужудга келади. Масалан, ахлоқ-одобли етук инсон ўн икки фазилатга эга бўлмоғи лозим. Бу фазилатлар инсонларнинг ўзаро муносабатлари мустаҳкамланиб, яхшилик томон йўналишида вужудга кела боради. Форобийнинг фозил жамоа ва комил инсон ҳақидаги таълимотлари сўнгги олим-мутафаккирларга катта таъсир кўрсатди.

Хуллас, Форобийнинг фозил жамияти, комил инсоннинг бахт-саодат, ўзаро ёрдам, доно бошлиқ, тенглик ҳақидаги фикрлари реал ҳаётга нисбатан бир қадар ҳаёлий туюлса-да, лекин инсонни маънавий озод этишга, унинг имкониятларини очишга, гуманистик йўналишни асослашга қаратилган бу таълимот илғор ижтимоий тафаккур тараққиётига буюк ҳисса бўлиб қўшилди. Умумбашарий интилишларни ифодалади. Унинг ижтимоий-маърифий юксак ғоялари кейинги давр илм-фани ривожига муносиб замин яратди. Буюк мутафаккирлар: Абу Райҳон Беруний, ибн Сино, ибн Рушд, Бахманёр, Низомий, Саъдий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бедил,

Иқбол, Аҳмад Дониш, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний ва бошқаларнинг илмий-ижодий фаолияти орқали ривожлантириб борилди. Бу буюк алломанинг бир неча аср илгари яратган илмий-маънавий мероси, юксак инсонпарварлик ғоялари, ахлоқий-таълимий қарашлари ҳамisha ўз долзарблигини сақлаб, тадқиқотчиларини чорлаб қолаверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Зуннунов А. Педагогика тарихи. // Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2004.
- 2.Форобий А.Н. Фозил одамлар шахри. –Т.: “Халқ мероси”, 1993.
- 3.Форобий А.Н. Рисолалар. –Т.: “Фан”, 1995.
- 4.Хайруллаев М. Маънавият юлдузлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент, 1999.
- 5.Хасанбаева О. Педагогика тарихидан хрестоматия. –Т.: “Ўқитувчи”, 1993.
- 6.Уралова.О.РАбу Наср Форобийнинг педагогик қарашлари. АKADEMICIA An International Muitidisciplinary Research Jornal (Doble Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) ISSN 2249-7137 Vol 10 Issue 11 November 2020 Impakt Faktor SJIF 2020= 7.13
- 7.Уралова.О.Р. К вопросу о гармоническом развитии учащихся,Актуальные научные исследования в современном мире, г Переяслав-Хмельницкий, Украина 2016
8. Isoqulov, M. (2021). ФОРМИРОВАНИЕ МЫШЛЕНИЯ МОЛОДЁЖИ В ПРОЦЕССЕ ОБРАЗОВАНИЯ – ВОСПИТАНИЯ . Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, (1). извлечено от <https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/1400>
Iqtiboslik uchun
9. Isaqulov, M. (2020). Юқори синф ўқувчилари тарбиясида виртуал стендларнинг ўрни. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(50). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/6069
- 10.Isaqulov, M. (2020). Formation Of High Spiritual Qualities In Youth. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(98). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/8012
11. Gʻaniyev, O. (2021). BOLALARNI OILADA IJTIMOIIY HAYOTGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, (1). извлечено от <https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/1401>